

ΤΟ ΑΔΡΙΑΝΕΙΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ ΤΗΣ ΚΕΡΑΤΕΑΣ (ΑΡΧ. ΔΗΜΟΥ ΚΕΦΑΛΗΣ)

Σε κάποια μελέτη μου¹ έγιναν νύξεις για το λεγόμενο Αδριάνειο Υδραγωγείο της Κερατέας, καθώς και μια πρόχειρη προσπάθεια να συνδεθεί η παράδοση, που φέρεται από στόμα σε στόμα μέχρι σήμερα και ενδεχομένως συνδέεται με την αρχαιότητα και συγκεκριμένα με τον αρχαίο δήμο της Κεφαλής. Στη μελέτη αυτή έγραφα τα εξής: «Η σημερινή Κερατέα, ίσως και ο δήμος Κεφαλής, συνδέεται με το υδραγωγείο, το οποίο οι κάτοικοι ονομάζουν Αδριάνειο από τον φιλέλληνα Ρωμαίο αυτοκράτορα Αδριανό. Για ποιον όμως δήμο; Το δήμο της αρχαίας Αττικής «Κεφαλή», που κατά πάσα πιθανότητα (έστω και σε πολιτική και πολιτιστική παρακμή) θα υπήρχε στους χρόνους του Αδριανού (117-138 μ.Χ.) ή στο σημερινό δήμο Κερατέας, που, όπως φαίνεται, δεν υπήρχε την εποχή αυτή; Πρόχειρα ωστόσο θα μπορούσα να πω ότι, είναι πιθανό, ο Αδριανός να οικοδόμησε το υδραγωγείο, όπως άλλωστε είναι γνωστόν ότι οικοδόμησε και πολλά άλλα κτίρια, ιερά και έστησε αγάλματα στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αθήνα. Αν δεχθούμε ως σωστή την προφορική αυτή μαρτυρία ότι το υδραγωγείο χτίστηκε από τον Αδριανό, τότε χτίστηκε για την Κερατέα (που, όπως είδαμε, δεν υπήρχε στους χρόνους του) ή για το δήμο Κεφαλής, που υπήρχε λίγο μακρύτερα, στα νοτιοανατολικά; Γιατί, όσο γνωρίζω, το υδραγωγείο αυτό προσφέρει και σήμερα τις υπηρεσίες του στην Κερατέα. Άρα πρέπει να χτίστηκε αργότερα από τον 2ο αι. μ.Χ. και όχι στους χρόνους του Αδριανού. Πάντως, όσο γνωρίζω, δεν υπάρχει μαρτυρία δήμου Κερατέας στις επιγραφές και στους αρχαίους συγγραφείς. Το γεγονός ότι το Αδριάνειο υδραγωγείο εξυπηρετούσε την Κερατέα ως το 1956 και εξυπηρετεί ως σήμερα την κωμόπολη, αφού επεκτάθηκε με νέες στοές από τον τότε δήμαρχο Κων. Πρίφτη, μαρτυρεί ίσως ότι το υδραγωγείο είχε οικοδομηθεί για τις ανάγκες της Κερατέας. Αρχαία μαρτυρία θα έλυνε ασφαλώς το ζήτημα αυτό»².

Η μελέτη αυτή με το καινούργιο αυτό στοιχείο στο φως της ιστορίας, δηλ. το Αδριάνειο υδραγωγείο σε σχέση με την αρχαία ιστορία της περιοχής, είχε απήχηση στους αναγνώστες, αν κρίνω από τα ευμενή σχόλια, που μου έστειλε ο καθηγητής του κάποτε σχολαρχείου Κερατέας Χρίστος Ίνι-σλειδής, ο οποίος μου συνιστούσε «να συνεχίσω την έρευνά μου προς αυτή την κατεύθυνση»³. Αλλά το ζήτημα παρουσιάζει πολλές δυσκολίες, γιατί

δεν υπάρχουν αρχαίες μαρτυρίες, που να αναφέρονται στο θέμα του Αδριανείου υδραγωγείου Κερατέας και ακόμη, γιατί είναι αδύνατη η έρευνα του μέχρι σήμερα σωζόμενου υδραγωγείου σε όλη του την έκταση με τα καλυμμένα-χτιστά φρεάτια και τις στοές του (βλ. φωτογραφία 1). Το ζήτημα έγινε όμως ακόμη πιο σύνθετο μετά από την πληροφορία ότι Αδριάνειο υδραγωγείο υπάρχει και στην άλλη πλευρά του Πανείου Όρους (Κερατοβουνίου) στην περιοχή, που ονομάζεται σήμερα Όλυμπος και εκτείνεται ίσως στην Αναβύσσο⁴, αν και, όπως φαίνεται, τα υδραγωγεία αυτά δεν συνδέονταν μεταξύ τους, ήταν ξεχωριστά και εξυπηρετούσαν υδρευτικούς σκοπούς ιδιαίτερων δήμων και περιοχών. Το μόνο κοινό που έχουν είναι ότι ανάγουν μάλλον την προέλευσή τους στους αρχαίους χρόνους και αντλούν τα νερά τους από το Πάνειο Όρος. Γι' αυτό θα έπρεπε ίσως να ερευνηθούν ταυτόχρονα και αυτές οι περιοχές. Για το σκοπό αυτό επισκέφθηκα τις αντίστοιχες περιοχές του Κερατοβουνίου, αυτές δηλ. που βρίσκονται στην πλευρά της Κερατέας και αυτές που εκτείνονται στην πλευρά της Αναβύσσου και μάλιστα τις λεγόμενες Φοινίκη⁵, Όλυμπος, Φέριζα. Η περιοδεία μου αυτή στις περιοχές της Αναβύσσου έδειξε ότι υπάρχουν πράγματι στα μέρη αυτά επιφανειακά ερείπια από αρχαίο υδραγωγείο, ίχνη του οποίου σώζονται στη Φέριζα, και του οποίου η έκταση είναι άγνωστη, όπως επίσης ρωμαϊκά λουτρά(;) με περιποιημένους, χτιστούς διαδρόμους κλπ., όλα ανερέυνητα ανασκαφικά και τα οποία μόλις διακρίνονται από τα σκοίνα και τις άλλες καταστροφές, κοντά στο αρχοντόσπιτο του μεγαλοτσιφλικά Μάριου Μελισουργού⁶. Ο αρχαιολόγος Κυπαρίσσης, φίλος του προγόνου του Μελισουργού, όσο γνωρίζω, δεν έχει δημοσιεύσει τίποτε σχετικό. Είναι πολύ πιθανό το υδραγωγείο αυτό να έφθανε από τη Φέριζα σε όλη την έκταση που καταλάμβανε ο Όλυμπος ως τη Φοινίκη και στα ρωμαϊκά λουτρά που προαναφέραμε, και ακόμη μέχρι τον αρχαίο δήμο Ανάφλυστος.

Τα δύο υδραγωγεία Κερατέας - Αναβύσσου προμηθεύονται τα νερά τους από το Κερατοβούνι και η προφορική παράδοση διασώζει αυτά με το όνομα του Αδριανού (Αδριάνεια). Ανασκαφικές έρευνες σε συγκεκριμένες περιοχές «εκατέρωθεν» του Κερατοβουνίου⁷, καθώς και μια εμπειριστατωμένη έρευνα όλων των επιγραφών της Αττικής ασφαλώς θα είχαν να μας δώσουν πολλά διαφωτιστικά στοιχεία για το θέμα. Απαιτείται έρευνα των επιγραφών της ρωμαϊκής εποχής, ιδιαίτερα αυτών που αναφέρονται στη Λαυρεωτική περιοχή και τα μεταλλεία της. Γενικά αν ανακαλύψουμε στις επιγραφές διείσδυση ονομάτων ρωμαίων αυτοκρατόρων και άλλων αξιωματούχων και επιφανών ρωμαίων πολιτών στην Αττική, καθώς και χορήγηση της ρωμαϊκής πολιτείας σε Έλληνες πολίτες της Αττικής⁸, (αυτοί ως γνωστόν αρέσκονταν να παίρνουν μαζί με το δικό τους όνομα και ένα ή δύο ρωμαϊκά ονόματα), τότε ίσως θα μπορέσουμε να διαγνώσουμε, έμμεσα βέβαια, αν ο ρωμαίος αυτοκράτορας Αδριανός, είναι εκείνος που έφτιαξε το λεγόμενο Αδριάνειο υδραγωγείο της περιοχής⁹. Προς το παρόν, μια και

δεν υπάρχουν οι προϋποθέσεις και ο χρόνος για τις προαναφερόμενες ανασκαφικές και επιγραφικές έρευνες, κρίνουμε σκόπιμο να παρουσιάσουμε τις προσωπικές μας απόψεις επάνω στο ζήτημα του Αδριανείου υδραγωγείου, καθώς και σχετικές μαρτυρίες ντόπιων που εργάστηκαν στον καθαρισμό του υδραγωγείου ή άλλων που συμπτωματικά ανακάλυψαν πήλινες ή «μαντεμένιες» σωληνώσεις για τη διοχέτευση του νερού, με την πεποίθηση ότι δίνουμε το έναυσμα στους νέους επιστήμονες της περιοχής για μια παραπέρα επιστημονική διερεύνηση, τοποθετώντας επάνω σε νέα βάση την ιστορία του αρχαίου δήμου Κεφαλής.

Θα συζητήσουμε κάθε μια από τις τέσσερις εκδοχές-υποθέσεις σχετικά με την προέλευση του Αδριανείου υδραγωγείου, και θα αποκλείσουμε, χρησιμοποιώντας την επαγωγική μέθοδο, κάθε μια άποψη, για να καταλήξουμε τελικά στην πιο πιθανή:

Η πρώτη εκδοχή είναι ότι το Αδριάνειο υδραγωγείο έγινε μεταγενέστερα από τους χρόνους του Αδριανού. Αλλά τότε γιατί πήρε το όνομά του; Μήπως γιατί οι κατασκευαστές μιμήθηκαν τον τρόπο κατασκευής του Αδριανείου υδραγωγείου της Αθήνας; Κι αν πράγματι είναι ορθή αυτή η υπόθεση, τότε σε ποια μεταγενέστερη χρονική περίοδο άκμασε η Αττική, ώστε να πιστέψουμε ότι έγινε τότε το Αδριάνειο υδραγωγείο Κερατέας; Από την ιστορία της περιοχής, μετά την εποχή του Αδριανού, ως το 1821 δεν συναντούμε καμία περίοδο ακμής της Αττικής¹⁰. Αντίθετα, με τη ρωμαιοκρατία στην Ελλάδα είχαμε — ανάλογα τον ρωμαίο αυτοκράτορα — κάποια άνθηση ιδιαίτερα σε μεγάλες πόλεις όπως η Αθήνα, την οποία όμως ακολουθεί γενική παρακμή, με καταστροφές και λεηλασίες από ξένους λαούς. Οι Ερούλοι και οι Γότθοι, αλλά και άλλοι λαοί πριν και μετά από αυτούς¹¹, είναι τυπικό παράδειγμα καταστροφών της Αττικής. Αλλά και μετά από τους προαναφερόμενους βρίσκουμε πάλι καταστροφές και παρακμή στην Αττική, η οποία συνεχίζεται με την επικράτηση της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα και ειδικότερα με τους γάλλους De la Rosch¹², με τους Καταλάνους¹³ και τους Φλωρεντινούς Ατζαγιόλι¹⁴. Μετά από αυτούς, ως γνωστόν, εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα Τούρκοι μέχρι το 1821, που άρχισε ο αγώνας για την απελευθέρωσή της. Δεν βρίσκουμε λοιπόν καμία περίοδο ακμής της Αττικής, στην οποία θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε την κατασκευή του λεγόμενου Αδριανείου υδραγωγείου Κερατέας. Θεωρείται απίθανο να κατασκευάστηκε από τους Φράγκους¹⁵, όχι μόνο γιατί δεν έχουμε καμία σχετική μαρτυρία ή ένδειξη, —έστω κι αν το *argumentum ex silentio* δεν μπορεί να έχει μεγάλη σημασία για την επιστημονική έρευνα— αλλά και γιατί δεν γνωρίζουμε να ασχολήθηκαν αυτοί με τέτοια έργα κοινού ενδιαφέροντος, παρά μόνον με την κατασκευή πύργων για να κατοικούν και φυλακίων για τη φύλαξη της Αττικής από τους επιδρομείς της ξηράς και τους πειρατές από τη θάλασσα¹⁶. Ύστερα δεν γνωρίζουμε να έδειξαν αγάπη για την Αττική όλοι αυτοί οι προαναφερόμενοι επιδρομείς

της Εσπερίας, ώστε να οδηγηθούν από αυτήν στην κατασκευή υδραγωγείου και μάλιστα σε μία εγκαταλελειμμένη περιοχή, όπως ήταν τότε η υπαίθρος Αττική και συγκεκριμένα τα ερειπωμένα Μεσογείτικα χωριά. Πρέπει λοιπόν να αποκλείσουμε την εκδοχή ότι το Αδριάνειο υδραγωγείο είναι μεταγενέστερο κατασκευάσμα, δηλ. φτιαγμένο στην περίοδο μετά τη ρωμαϊοκρατία στην Ελλάδα ως το 1821. Γιατί γνωρίζουμε ότι η Αττική όλους αυτούς τους χρόνους βρισκόταν σε περίοδο πολιτικής και πολιτιστικής παρακμής. Αντίθετα, το κέντρο της ιστορίας γνωρίζουμε ότι είχε μεταφερθεί από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη και αυτή αποτέλεσε τη βάση, η οποία συνέχισε την ιστορία όλων των περιοχών που βρέχονταν από τη Μεσόγειο θάλασσα. Η Αθήνα, η Αττική, η Πελοπόννησος και η Στερεά Ελλάδα ήταν επαρχία και τα μέρη αυτά αποτελούσαν το Θέμα της Ελλάδος με πρωτεύουσα τη Θήβα, που υπαγόταν διοικητικά στο Βυζάντιο¹⁷. Αλλά κι αν είχε κατασκευαστεί το υδραγωγείο αυτή την περίοδο της παρακμής της Αττικής, γιατί θα ονομαζόταν Αδριάνειο ή γιατί θα το διέσωζε με αυτό το όνομα η ζωντανή παράδοση μέχρι σήμερα; Μήπως κατά απομίμηση ομοίων έργων του Αδριανού στην Ελλάδα, όπως αυτών στην Αθήνα, την Κόρινθο, την Θεσσαλονίκη κλπ. ή γιατί θα κατασκευάστηκε αυτό επάνω στα ερείπια κάποιου άλλου, μικρότερου ίσως, υδραγωγείου του Αδριανού; Όλες αυτές οι απόψεις φαίνονται απίστευτες και αδύνατες.

Η δεύτερη εκδοχή, είναι ότι το Αδριάνειο υδραγωγείο της Κερατέας δεν προέρχεται από τον Αδριανό, ούτε όμως είναι μεταγενέστερο, αλλά αντίθετα μπορεί να είναι αρχαιότερο. Αν είναι σωστή μια τέτοια υπόθεση, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι ενδεχομένως να έγινε μια μερική κατασκευή του υδραγωγείου σε παλιότερη εποχή από τους χρόνους του Αδριανού ή από αυτούς του Πεισιστράτου, μια και γνωρίζουμε ότι ο Πεισιστρατος οικοδόμησε υδραγωγείο στην Αθήνα¹⁸. Ή ακόμη ότι κατασκευάστηκε το υδραγωγείο από τον Περικλή, ο οποίος ως γνωστό διέθεσε πολλά χρήματα από το συμμαχικό ταμείο για περικαλλή οικοδομήματα και ιερά κτίσματα στην Αθήνα. Το τελευταίο τούτο φαίνεται αδύνατο, αλλά και αμάρτυρο είναι. Αν, ωστόσο, οι υποθέσεις αυτές είναι ορθές, τότε θα πρέπει να πούμε ότι ο Αδριανός με τη σειρά του επισκεύασε ένα παλιότερο υδραγωγείο, το οποίο ίσως επεξέτεινε με περισσότερες στοές (γαλαρίες), ανάλογα με τις ανάγκες των οικισμών, που κατά κάποια χρονική περίοδο αποτελούσαν την πόλη ή τον κύριο οικισμό ή τον δήμο της Κεφαλής. Όμως δεν βλέπουμε τόσο πιθανή την άποψη αυτή, αν και έχουμε το παράλληλο φαινόμενο στην Αθήνα¹⁹, δηλ. ο Πεισιστρατος να έχει κατασκευάσει εκεί υδραγωγείο, το οποίο ο Αδριανός επεσκεύασε και επεξέτεινε και εμπλούτισε με νέες στοές και αρτηρίες, γιατί πράγματι η Αθήνα ήταν γνωστή ως πρωτεύουσα σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο, γι' αυτό άλλωστε διασώθηκαν και σχετικές μαρτυρίες, που αναφέρουν την οικοδομική δραστηριότητα και τα άλλα ιερά οικοδομήματα του Αδριανού στην Ελλάδα και μάλιστα στην Αθήνα²⁰.

Η τρίτη εκδοχή είναι η εξής: ότι το Αδριάνειο υδραγωγείο του αρχαίου οικισμού της Κεφαλής (σήμερα Κερατέας) ενδεχομένως να είναι μέρος του γνωστού στην Αθήνα Αδριάνειου υδραγωγείου, που κατασκεύασε ο Αδριανός στην Αθήνα και ο οποίος ενδεχομένως το επέξετεινε μέχρι το δήμο «Κεφαλή» και έτσι ίσως οι μεσογείτικοι δήμοι κατά την αρχαιότητα θα υδρεύονταν από τα νερά της Αθήνας (κάτι που έγινε τελευταία με τα νερά της Ούλεν). Ας θυμίσουμε μάλιστα ότι το υδραγωγείο του Αδριανού στην Αθήνα έφτανε ως το σημερινό Σταυρό Μεσογείων και προς τα βόρεια της Αθήνας ως τη Δεκέλεια^{20α}. Η άποψη αυτή όσο κι αν είναι ελκυστική, βρίσκει ανυπέρβλητα εμπόδια και δε φαίνεται πιθανή, γιατί δεν υπάρχει καμία αρχαιολογική ένδειξη από ανασκαφές ή τυχαία επιφανειακά ευρήματα, ή κάποια παράλληλη προφορική παράδοση, η οποία θα μιλούσε για Αδριάνειο υδραγωγείο και στους άλλους δήμους των Μεσογείων. Επομένως θα πρέπει να απορρίψουμε και αυτή την άποψη ως ελάχιστα πιθανή ή απίθανη. Ωστόσο στην Ανάβυσσο (αρχ. Ανάφλυστο) και συγκεκριμένα στις περιοχές Φοινίκη²¹, Όλυμπος²², Φέριζα²³, που εκτείνονται στους πρόποδες του Κερατοβουνίου, από την πλευρά όμως της Αναβύσσου, διαπιστώσαμε ότι υπάρχουν φρέατα υδραγωγείου, που, σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων της περιοχής, ονομαζόταν και εκείνο Αδριάνειο. Εξάλλου τούτο το υδραγωγείο, όπως φαίνεται, είναι εσωτερικά χτιστό με πέτρες και λάσπη στους αρμούς, γεγονός που μας κάνει να υποθέσουμε ότι πράγματι προέρχεται από τους ρωμαϊκούς χρόνους, χωρίς αυτό να αποκλείει το ενδεχόμενο να έχει δημιουργηθεί επάνω σε παλαιότερο υδραγωγείο.

Για το ίδιο ασφαλώς υδραγωγείο κάνει λόγο και ο Eugene Vanderpool, χωρίς βέβαια να το χαρακτηρίζει ως Αδριάνειο ή να το συνδέει με το όνομα του Αδριανού. Τα αλληπαλλά φρέατα και οι διάφοροι αγωγοί από τους πρόποδες του Πανείου έφταναν στην Ανάβυσσο και ύδρευαν όλη την περιοχή²⁴. Ο Ευάγ. Κακαβογιάννης θέλοντας να σχολιάσει όσα έγραψε ο Vanderpool, συσχετίζοντας τα διαδοχικά φρέατα του υδραγωγείου με το δήμο των Φρεαρρίων γράφει τα εξής: «Η άποψη του E. Vanderpool... δεν λαμβάνει υπ' όψη ότι υδραγωγείο παρόμοιο και σύγχρονο μάλλον με εκείνο του Ολύμπου υπάρχει και στη βόρεια πλευρά του Πανείου όρους, που κατεβαίνει μάλιστα μέχρι την Κερατέα και προχωρεί προς το Λουτζέρι. Πρόκειται για το λεγόμενο από τους ντόπιους «Αδριάνειο υδραγωγείο»²⁵.

Όμως η μελέτη μας αυτή έχει αυτό το σκοπό. Να δείξει δηλ. σε μια πρώτη προσέγγιση, ότι υπάρχουν αρκετά επιχειρήματα που τοποθετούν τη δημιουργία του υδραγωγείου Κερατέας στην αρχαιότητα και μάλιστα στην εποχή του Αδριανού. Καθοριστική βέβαια σημασία γι' αυτό ασφαλώς θα έχουν οι αρχαιολογικές ανασκαφές. Τα δύο αρθράκια της «Χρυσής Τομής», το πρώτο μάλιστα με τίτλο «Κρήνες» από το φύλλο 2 του 1977, το υπογράφει ο Γιάννης Σταμέλος, δεν υπερβαίνει τη μια στήλη μιας σελίδας και δεν μπορεί να έχει επιστημονικές αξιώσεις. Επίσης χωρίς επιστημονική θε-

μελίωση, πιο συνοπτικό και ανώνυμο είναι και το δεύτερο αρθράκι με τίτλο «Το νερό» από το φύλλο 10 του 1978. Θα πρέπει λοιπόν να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί στη χρησιμοποίηση άρθρων σαν κι αυτά. Υπήρχε λοιπόν και από τις δύο πλευρές του Πανείου όρους, δηλ. από τη βόρεια πλευρά της Κερατέας και από τη νότια του Ολύμπου και της Αναβύσσου, υδραγωγείο, από το οποίο πρέπει να υδρεύονταν οι οικισμοί του δήμου της Κεφαλής και η περιοχή της αρχαίας Αναβύσσου με τους πλησιόχωρους οικισμούς της. Από την πλευρά της Κερατέας υπάρχει μια σειρά από είκοσι περίπου φρεάτια που συνδέονταν με γαλαρίες, τα στόμια των οποίων αρχές του αιώνα μας χτίστηκαν και κλείστηκαν, για να τα προφυλάξουν από διάφορα αντικείμενα που τα βρώμιζαν. Τότε έγινε και ο καθαρισμός τους και επαναλειτούργησε το υδραγωγείο. Ίσως δεν είναι άσχετη με αυτά η προφορική παράδοση, που φέρεται από στόμα σε στόμα από τους παλιότερους ως τους σημερινούς κατοίκους, ότι το Πάνειο όρος είναι κούφιο και εσωτερικά γεμάτο νερό. Με αυτό το νερό, λένουν, υδρευόταν η Κερατέα και κατ'επέκταση, λέμε μεις, και η Ανάβυσσος.

Η τέταρτη άποψη θεωρεί το Αδριάνειο υδραγωγείο ως προερχόμενο κατευθείαν από τον Αδριανό. Αρχαίες μαρτυρίες δυστυχώς δεν έχουμε, έχουμε όμως μια σειρά από φρεάτια τα οποία ενώνονται μεταξύ τους με γαλαρίες —όπως προείπαμε— που ξεκινάνε από ένα πτηνοτροφείο, που παλιά ανήκε στον Δημ. Πέτση, περνά κοντά και πάνω από το σημερινό Γυμνάσιο-Λύκειο, μέσα από το παλιό εργοστάσιο της Βόλφ-Φραμ και ακολουθώντας καταλήγει σε μια δεξαμενή, η οποία οικοδομήθηκε γύρω στις αρχές του αιώνα μας και βρίσκεται στη συμβολή των οδών Αριστείδου και Βασιλέως Αλεξάνδρου (βλ. 2 σχεδιάγραμμα Αδριανείου υδραγωγείου, όπου διακρίνονται τα διαδοχικά φρέατα και οι στοές που τα συνδέουν, όπως επίσης και οι υψομετρικές καμπύλες αυτού). Ωστόσο και από αυτό το υδραγωγείο μόνο ένα τμήμα, πάνω από πεντακόσια μέτρα, υπολογιζόμενο σε ευθεία γραμμή, ερευνήθηκε και σχεδιάστηκε το 1947 (Αθήναι 15 Σεπτεμβρίου) από κάποιο μηχανικό, που το όνομά του δεν διασώθηκε στο σχεδιάγραμμα. Εντύπωση προξενεί η ονομασία του: «Διάγραμμα Αδριανείου υδραγωγείου Κοινότητας Κερατέας» κλίμαξ κάτοψις 1:250 και τομή 1:500-1:100²⁶. Ο «συντάξας μηχανικός» φαίνεται ότι κατά τις μετρήσεις των φρεατίων άκουσε από τους ντόπιους την ιστορία για το Αδριάνειο υδραγωγείο γι' αυτό και του έδωσε το ίδιο όνομα. Έτσι η παράδοση έγινε γραπτή μαρτυρία, αλλά πολύ πρόσφατη και φυσικά χωρίς μεγάλη αξία.

Όμως, όπως φαίνεται από τα νερά που διοχετεύονται σε αγωγούς και καταλήγουν σε διάφορα σημεία της Κερατέας, μπορούμε να την χωρίσουμε υδρευτικά με μια νοητή ευθεία γραμμή από το εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου μέχρι την κεντρική Πλατεία του Αγίου Δημητρίου, σε δύο τμήματα. Το ένα επεκτείνεται στα ανατολικά, δηλ. προς την πλευρά του Λαυρίου από τη νοητή ευθεία γραμμή ως την Πλατεία Φιλιππάχου (γνωστή

και ως πλατεία Κανατά²⁷, όπου υπάρχει σήμερα ακόμη ένα συντριβάνι και μια βρύση (βλ. τη φωτογραφία 3) με πλούσια νερά και από το υπόλοιπο τμήμα από τη νοητή προαναφερόμενη γραμμή ως το Α΄ Δημοτικό Σχολείο. Το υδραγωγείο που αντιστοιχεί στο πρώτο τμήμα είναι τελείως ανερευνήτο, έχει πολλές στοές και ποικίλες διακλαδώσεις, αλλά δεν έχει επιφανειακά φρεάτια εκτός από δυο (βλ. τη φωτογραφία 4). Κανείς δεν γνωρίζει τίποτε γι' αυτό ούτε καθαρίστηκε ποτέ, ούτε από πού αντλεί τα νερά του, ούτε μέχρι πού εκτείνεται. Από το άγνωστο αυτό υδραγωγείο έχουμε μόνο μερικές μαρτυρίες κατοίκων και τυχαία ευρήματα «μαντεμένιων» μεγάλης διαμέτρου σωληνώσεων και πηλίνων αγωγών (χιούγκια). Τα νερά του μάλλον προέρχονται από υπόγειες πηγές, που ενδεχομένως βρίσκονται μπροστά από το εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη, όπου υπάρχει σήμερα μοναστηριακό Μετόχι, το οποίο παλιά ανήκε στη Μονή Πετράκη. Σε σπήλαιο κοντά στο ξωκλήσι —με ίχνη ωραίων τοιχογραφιών και σε πολύ όμορφο αρχιτεκτονικό ρυθμό²⁸— υπάρχουν ακόμη πηγές πόσιμου «εύγεστου και διαυγούς» νερού σύμφωνα με μια ανάλυση το 1925 από τον μικροβιολόγο Πάγκαλο. Ίχνη αυτού του υδραγωγείου συμπτωματικά ανακαλύφθηκαν στην κατοικία των κκ. Σπύρου και Σταμάτη Παπανικολάου (γνωστών με το παρατσούκλι Κούδα ή Καράτση)¹⁹ στα λεγόμενα «Πάνω ή Πέρα Καφενεία», όπου γινόταν, καθώς φαίνεται, κυρίως η υδρομάστευση. Οχτακόσια περίπου μέτρα προς τα νότια, στους πρόποδες του Πανείου όρους, διαπιστώθηκαν δύο φρεάτια, το ένα σε απόσταση περίπου εκατό μέτρων από το άλλο, χτισμένα και σκεπασμένα μέσα στο πρώτο μισό του αιώνα μας. Τη ένα μάλιστα από αυτά είναι κατεστραμμένο εσωτερικά και σε αχρηστία (βλ. τη φωτογραφία 4).

Συγκριτικά τώρα τα δύο υδραγωγεία, της Αναβύσσου και της Κερατέας παρουσιάζουν κάποιες διαφορές. Αυτό της Αναβύσσου έχει γαλαρίες, οι οποίες συνδέονται με διαδοχικά φρεάτια, έχουν χτιστή επένδυση εσωτερικά και σε μερικές περιπτώσεις, όπου μπορέσαμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη, διακρίναμε ότι είναι σε μικρή βάθος κάτω από την επιφάνεια της γης, γι' αυτό και σε πολλά σημεία κατέπεσαν οι γαλαρίες από τις βροχοπτώσεις, από τις γεωργικές καλλιέργειες και από τις εκσκαφές για την οικοδόμηση κατοικιών. Η πορεία του υδραγωγείου αυτού δυστυχώς δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί, έστω κι αν μέχρι σήμερα οδηγεί τα νερά του μέχρι την Αναβύσσο. Στο υδραγωγείο της Κερατέας και πιο συγκεκριμένα σ' αυτό που εκτείνεται στα «Πέρα Καφενεία», αν και ανερευνήτο, πρέπει οι γαλαρίες του να ήταν καλυμμένες με πλάκες και να έχει ύψος όσο και το ύψος του ανθρώπου, σύμφωνα με μαρτυρία του κ. Γεωργίου Γιασεμή (βλ. παρακάτω). Αντίθετα, το υδραγωγείο που εκτείνεται στην άλλη πλευρά της Κερατέας δεν έχει χτιστεί με πέτρες, ούτε έχει καλυφθεί με πλάκες, ίσως γιατί το έδαφος είναι σκληρό και δεν είχαν σημειωθεί καταπτώσεις χωμάτων στις γαλαρίες του. Ωστόσο, με την πάροδο των ετών μίκρυναν τόσο, ώστε

με δυσκολία να εισχωρούν οι άνθρωποι τα τελευταία χρόνια, για να τις καθαρίσουν. Αυτό μου ανέφερε ο κ. Σταμάτης Πέτσης, ο οποίος, όταν ήταν νέος είχε ασχοληθεί με τον καθαρισμό των γαλαριών και των φρεατίων που τις συνέδεαν (τα φρεάτια αυτά καλούνταν από τους εργάτες «φανούρια»). Ο καλύτερος γνώστης του υδραγωγείου που εκτείνεται στην περιοχή του Γυμνασίου είναι ο κ. Βαγ. Πετρολιάγκης, ο οποίος, επί δημαρχίας Κωνσταντίνου Πρίφτη, μαζί με άλλους καθάρισε τα φρεάτια και τις γαλαρίες τους και, σε μερικές περιπτώσεις, το εμπλούτισε με νέες αρτηρίες. Κατά τη γνώμη του το υδραγωγείο αυτό είναι πολύ παλιό και δεν το έφτιαξαν οι δήμαρχοι και κοινοτάρχες του τωρινού ή του περασμένου αιώνα. Οι γαλαρίες του ήταν θολωτές, σακαμμένες στο χώμα και όχι χτιστές. Οι προφορικές αυτές μαρτυρίες μας βοηθούν να υποθέσουμε ότι το έργο αυτό είναι πολύ παλιότερο, όχι όμως και πολύ μεγάλο, μια και δεν είχε χτιστεί εσωτερικά με επένδυση από πέτρα, ωστόσο όμως ήταν αξιόλογο για την εποχή αυτή, στην οποία τα τεχνικά μέσα ήταν περιορισμένα. Ο κ. Πετρολιάγκης μας μίλησε και για το άλλο υδραγωγείο —που προαναφέραμε— χτιστό, όπως λέγει, αυτή τη φορά, το οποίο συμπτωματικά ανακαλύφθηκε στα «Πέρα Καφενεία» κατά την εκσκαφή θεμελίων για την οικοδόμηση κατοικίας. Πρόκειται κατ' αυτόν για παλιότερο υδραγωγείο από αυτό που βρίσκεται στην περιοχή του Γυμνασίου, του οποίου όμως δεν επιχείρησαν ή δεν ήταν δυνατόν να καθαρίσουν τις γαλαρίες του, ούτε ήταν επιχτή ή χαρτογράφησή του, γι' αυτό και δεν γνωρίζουμε σήμερα τίποτε για το μέγεθος και την έκτασή του. Η επιβεβαίωση των απόψεών μας αυτών με αρχαιολογικές αποδείξεις θα συμβάλλει στην ανίχνευση της ιστορίας και της τοπογραφίας του δήμου της Κεφαλής και των ποικίλων μεταβολών των οικισμών του, γιατί είναι φυσικό τα υδραγωγεία να συνδέονται στενά με τις τύχες της εκάστοτε πόλεως ή του δήμου ή του οικισμού, την ακμή του, την επέκτασή του ή την παρακμή του³¹. Φαίνεται ότι τα νερά του υδραγωγείου διοχετεύονταν στη σημερινή κωμόπολη της Κερατέας, με τέσσερις κάθετους κατά κάποιο τρόπο αγωγούς με το υδραγωγείο, που, όπως ειπώθηκε, εκτεινόταν στους πρόποδες του Πανείου όρους (βλ. 2 Σχεδιάγραμμα Αδριανείου υδραγωγείου Κερατέας). Ο πρώτος αγωγός θα διοχέτευε τα νερά του υδραγωγείου στην περιοχή του Α' Δημοτικού Σχολείου Κερατέας, όπου υπήρχαν παλιότερα γραφικές βρύσες —οι γνωστές στην αρχαιότητα κρήνες— μερικές μάλιστα με κουνούς-λεοντοκεφαλές, γοργόνες, μυθικά τέρατα. Ο δεύτερος και κύριος αγωγός θα λέγαμε —θα διοχέτευε τα νερά του υδραγωγείου στην περιοχή του Μπιζανίου, όπου υπήρχε πανέμορφη και ευρύχωρη δεξαμενή με τρεις κουνούς-λεοντοκεφαλές για βρύσες. Η πλατεία αυτή ήταν η κεντρική του χωριού ως τις αρχές του 20ού αιώνα και εκεί γίνονταν τα γλέντια και οι χοροί στους γάμους και τα πανηγύρια. Ο τρίτος αγωγός θα διοχέτευε τα νερά του υδραγωγείου στη σημερινή κεντρική πλατεία του Αγίου Δημητρίου και στις γύρω περιοχές. Ο τέταρτος αγω-

γός πρέπει να ανήκει στο παλιότερο υδραγωγείο, που αντλούσε, όπως προείπαμε, τα νερά του από πηγές της περιοχής του Αγίου Ιωάννη και διοχέτευε τα νερά του σε όλη την περιοχή των «Πάνω ή Πέρα Καφενείων» ως την πλατεία Φιλιππάγκου (Κανατά), όπου υπάρχουν ακόμη σήμερα μία βρύση με συντριβάνι και άλλη βρύση με δεξαμενή (βλ. τη φωτογραφία 3). Ο γραμματέας του δήμου Κερατέας κ. Γιάννης Μωραϊτής, μου είπε ότι το δίκτυο αυτό της υδρεύσεως χάνεται σε ποικίλες διακλαδώσεις μέσα στη γη, γι' αυτό και δεν μπορούμε να το παρακολουθήσουμε, παρά μόνο στα σημεία που βρέθηκαν τυχαία ίχνη. Οι βρύσες στην πλατεία Φιλιππάγκου με τα πλούσια νερά τους είναι άγνωστο από πού προμηθεύονται τα νερά τους. Οι γαλαρίες είχαν ύψος γύρω στο 1.80 μ. αρχικά.

Εξάλλου είναι απίθανο επί Τουρκοκρατίας να είχε γίνει ένα τέτοιο σχετικά μεγάλο έργο και μάλιστα σε μια ερειπωμένη περιοχή, όπως ήταν η Κερατέα τότε, η οποία περιελάμβανε καμιά πενηνταριά όλα κι όλα σπίτια, διάσπαρτα στην περιοχή, σε μεγάλη απόσταση το ένα από το άλλο, τα οποία ασφαλώς δεν είχαν ανάγκη από υδραγωγείο. Άλλωστε κατά τους τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας φαίνεται ότι άρχισαν να ανοίγουν πηγάδια στην Κερατέα, τα οποία μεταγενέστερα ευπρέπισαν και έχτισαν με επιμέλεια τα στόμιά τους και από τα οποία προμηθεύονταν οι άνθρωποι νερό για τον εαυτό τους και για τα ζώα. Ας αναφερθούν εδώ δύο πηγάδια από τους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Το ένα βρίσκεται στο Μπιζάνι προς τα νοτιοδυτικά του οποίου ήταν ο τούρκικος μαχαλάς με τα σπίτια των τούρκων αρχόντων της περιοχής³². Το άλλο πηγάδι βρίσκεται στη σημερινή κεντρική πλατεία, μπροστά από το πρώην καφενείο του Πανάγιωταράκου. Δυστυχώς οι σουβάδες δεν μας επέτρεψαν να διαβάσουμε από ποιον έγινε αυτό. Όμως πρέπει να χτίστηκε από τον ίδιο δήμαρχο, ο οποίος έχτισε και το πηγάδι του Μπιζανίου. Στην επιγραφή, που είναι χαραγμένη στο πηγάδι του Μπιζανίου, διαβάζουμε: «Επί δημάρχου Π.Κ. Δροσοπούλου. Δαπάνη του δήμου 1871». Πηγάδια βέβαια δημοτικά είχαν ανοιχτεί και εκτός Κερατέας, σε γεωργικές περιοχές, δεν έχουν όμως καμιά σχέση με τον αρχαίο δήμο Κεφαλής ή το χωριό Κερατέα. Πάντως θα πρέπει να αποκλείσουμε την ιδέα ότι τα προαναφερόμενα πηγάδια συνδέονταν με τα υδραγωγεία ή έπαιρναν τα νερά τους από αυτά.

Ο Ενισλείδης στο βιβλίο του για την Κερατέα γράφει: «πλήν τούτων λοιπόν και μάλιστα πηγάς αρχαιοτέρας τοῦ 1650 δεν ἔχομεν. Ἐχομεν ὁμως τα μεσαιωνικά της μνημεία, δηλαδή τους ναούς, τας γεφύρας και το υδραγωγείο».³³ Και προσθέτει ο ίδιος πιο κάτω: «Αλλά και τα υπάρχοντα ελαιόδενδρα κατά την Α' και ΒΑ' παρυφήν του χωρίου μαρτυροῦσι ηλικίαν παλαιωτάτην. Ομοίως και το υδραγωγείον και αι γεφύραι της Κερατέας».³⁴ Ο Ενισλείδης, όπως φαίνεται, τοποθετεί την κατασκευή του υδραγωγείου στους μεσαιωνικούς χρόνους, παράλληλα με την κατασκευή ναών

και γεφυρών. Πρέπει να διευκρινίσουμε ακόμη ότι όταν γράφει για υδραγωγείο, εννοεί προφανώς αυτό της περιοχής του Γυμνασίου, γιατί το άλλο ήταν παντελώς άγνωστο τότε, που έγραφε το βιβλίο του αυτό, στους κατοίκους. Δεν προσκομίζει όμως μαρτυρίες, ούτε θεμελιώνει την άποψή του αυτή ότι το υδραγωγείο είναι μεσαιωνικό, που μάλλον πρέπει να το διαχωρίσουμε από τους ναούς και τις γέφυρες που αναφέρει.

Εξάλλου στο παλιότερο, κατά τη γνώμη μας, υδραγωγείο, αυτό δηλ. που εκτείνεται στα «Πέρα Καφενεία» αναφέρονται μαρτυρίες των κ.κ. Γ. Γιασεμή, Γ. Ανδρέου και Ν. Λιάπη. Ο πρώτος από αυτούς μου ανέφερε ότι, όταν η οδός Γρηγορίου του Ε' είχε υποστεί κατολίσθηση από βαρύ σκαπτικό μηχανήμα και είχε αναφανεί τότε γαλαρία τετράγωνη καλυμμένη με πλάκες στις πλευρές της κατά μήκος της οδού αυτής (βλ. 5. Σχεδιάγραμμα Κερατέας), έμπαιναν στη γαλαρία και περπατούσαν μέσα σ' αυτήν πάνω από χιλιόμετρο. Η μαρτυρία αυτή ασφαλώς συνδέεται με την άλλη του κ. Γ. Ανδρέου, ο οποίος μου ανέφερε το ίδιο περιστατικό με το πρόσθετο στοιχείο ότι είχε δει και θραύσματα από πήλινους αγωγούς (τα λεγ. κιούγκια), οι οποίοι προφανώς διοχέτευαν το νερό στις κατοικίες. Ο κ. Ν. Λιάπης μου ανέφερε ότι στην αυλή του Σταμάτη Σοφρώνη (που βρίσκεται κοντά στο καφενείο του Κώστα Μανώλη) βρέθηκαν «μαντεμένιοι» σωλήνες μεγάλης διαμέτρου, άγνωστο σε ποια χρονική περίοδο στο παρελθόν θα μπορούσαν να τοποθετηθούν. Οι σωληνώσεις αυτές πρέπει να διοχετεύουν τα νερά στη γύρω περιοχή και στις βρύσες της, μία των οποίων υπάρχει στην Πλατεία Βασιλίσσης Σοφίας στα λεγ. «Πέρα Καφενεία» (βλ. τη φωτογραφία 6). Τα νερά αυτά ασφαλώς προέρχονται, μέσα από άγνωστες κατευθύνσεις αγωγών, από το υδραγωγείο που τυχαία ανακαλύφθηκε στο σπίτι των Σπ. και Στ. Παπανικολάου. Βρύση υπήρχε στις οδούς Μάρκου Μπότσαρη και Λεωφ. Σουνίου (όπου σήμερα βρίσκεται ο φούρνος ιδιοκτησίας Σταμ. και Αναστ. Ρώμα), άλλη βρύση σώζεται ακόμη στη γωνία του παλιού οικήματος του δημαρχείου, στη συμβολή των οδών Φειδίου και Λεωφ. Σουνίου (βλ. τη φωτογραφία 7, με τη χαρακτηριστική λεοντοκεφαλή). Βρύση υπήρχε ακόμη στη γωνία Βασ. Σοφίας και Απόλλωνος, η οποία όμως δε σώζεται. Οι βρύσες αυτές δείχνουν κάπως την έκταση του υδραγωγείου. Ο κ. Νίκος Λιάπης εξάλλου μου ανέφερε ότι στο υπόγειο του καταστήματος της κ. Νίνας Καραγιάννη βρέθηκε πήλινος αγωγός με άφθονο νερό, άγνωστον από πού προερχόταν, όπως επίσης πήλيني υδρευτικοί αγωγοί βρέθηκαν έξω από το σπίτι του κ. Μιχ. Δελίδη, στην πλατεία των «Πέρα Καφενείων». Ο κ. Γ. Γιασεμή μου ανέφερε επίσης ότι παρόμοιες σωληνώσεις, πήλινες βρέθηκαν στην αυλή του σπιτιού του κ. Χ. Μπισιώτη με άφθονο νερό, που ενδεχομένως έφτανε εκεί από το σπίτι του Δροσόπουλου. Όλα αυτά είναι ενδεικτικά του πλήθους και της ποικιλίας των διακλαδώσεων που είχε το υδραγωγείο στην Κερατέα.

Θα ήθελα να προσθέσω και κάτι άλλο ακόμη, το οποίο δεν είναι ά-

σχετο από το υδραγωγείο Κερατέας και τον εντοπισμό του αρχαίου δήμου και οικισμού Κεφαλής στην περιοχή Βαλμέσας και Αγίου Σεραφείμ. Το υδραγωγείο Κερατέας —υπάρχουν αρκετές πιθανότητες— που έφθανε ως την πλατεία Φιλιππάγκου (Κανατά), ενδεχομένως κατευθυνόταν ως την Βαλμέσα, όπου υπάρχει παλιά βρύση και δεξαμενή σε κτήμα του κ. Τ. Μητρού, η οποία ήταν γνωστή παλιά για τα πολλά νερά της. Στην εντοπισμένη πλάκα πάνω από τη βρύση διαβάζουμε: «Εν έτει 1808 (ή 1803;), δαπάνη και φροντίδι Ι. Αδάμη εξήχθη το ύδωρ τούτο». (βλ. τη φωτογραφία 8).

Συμπερασματικά τέλος έχουμε να αναφέρουμε τα εξής:

Ότι κατά την αρχαιότητα, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, υπήρχαν στην Κερατέα δύο υδραγωγεία, φτιαγμένα σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα. Το ένα στην περιοχή του σημερινού Γυμνασίου, το οποίο καθαρίστηκε δυο φορές, κατά τους μεταγενέστερους χρόνους, όταν ξαναχρησιμοποιήθηκε πάλι από τους κατοίκους, που είχαν αρχίσει εν τω μεταξύ να πληθαίνουν στην περιοχή. Την πρώτη φορά, μάλλον κατά το 1929, και τη δεύτερη το 1947. Από την παρακμή των αρχαίων χρόνων ως τα τέλη του προηγούμενου αιώνα φαίνεται ότι το υδραγωγείο αυτό είχε πέσει σε αχρηστία, πράγμα πολύ φυσικό σε μια περιοχή ερειπωμένη από τις ποικίλες καταστροφές, με ελάχιστα σπίτια αραιά εδώ και εκεί, σε πολιτική και πολιτιστική παρακμή. Έτσι οι κάτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να ανοίγουν ιδιόκτητα πηγάδια στην αυλή του σπιτιού το νερό των οποίων το χρησιμοποιούσαν για τους ανθρώπους, τα ζώα και το περιβόλι τους. Παράλληλα φαίνεται ότι άνοιξαν τα κοινοτικά ή δημοτικά πηγάδια, όπως αυτά που προαναφέραμε και στα οποία ο δήμαρχος Δροσόπουλος τοποθέτησε σχετική επιγραφή. Το υδραγωγείο «της περιοχής Γυμνασίου» ασφαλώς είναι μεταγενέστερο από το άλλο των «Πέρα ή Πάνω Καφενείων». Έχει σκαφτεί πάνω στο σκληρό χώμα, σε αντίθεση με αυτό των «Πέρα Καφενείων», που έχει επενδυθεί εσωτερικά με πλάκες και για το οποίο δεν έχουμε καμιά απολύτως πληροφορία. Συμπτωματικά, πριν από λίγα χρόνια, αυτό ανακαλύφθηκε και εμείς επιχειρούμε μια πρώτη μελέτη. Το υδραγωγείο της περιοχής του Γυμνασίου χαρτογραφήθηκε το 1947 αλλά, όπως πιστεύω το σχεδιάγραμμα δεν αποδίδει όλη την έκταση που καταλάμβανε, αλλά μόνον ένα μέρος, όσο δηλ. μπόρεσαν να καθαρίσουν και να παρακολουθήσουν. Τα δύο αυτά υδραγωγεία σε μια άγνωστη χρονική στιγμή συνδέθηκαν, έτσι ώστε τα νερά από τον Άγιο Γιάννη και αυτά από την περιοχή Καλιμπάκι να συγκεντρώνονται και να εξυπηρετούν την Κερατέα. Οπωσδήποτε τα νερά αυτά έφταναν ως την πλατεία Φιλιππάγκου και ίσως ως την Βαλμέσα. Τα δύο υδραγωγεία πάντως πρέπει να ανάγουν τις αρχές τους τουλάχιστον στους χρόνους του Αδριανού. Στο χάρτη της Κερατέας σημειώνουμε μια πιθανή διαδρομή του υδραγωγείου αυτού, που σε άλλα σημεία είναι σίγουρη από τα τυχαία ευρήματα (τα οποία σημειώνουμε στο χάρτη μας αρ. 5) και σε

άλλα, τα περισσότερα, υποθετική. Ο χάρτης μάς αυτός έχει βάση το πολεοδομικό σχέδιο Κερατέας και είναι μια πρώτη προσπάθεια έρευνας του αγνώστου αυτού υδραγωγείου.

Εξάλλου το υδραγωγείο του Ολύμπου που έφτανε ως την Ανάβυσσο ανάγεται σίγουρα στους αρχαίους χρόνους· από τα σημεία των χτιστών γαλαριών που κατέπεσαν μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό προέρχεται από τους ρωμαϊκούς χρόνους και κατά πάσα πιθανότητα από τους χρόνους του Αδριανού, χωρίς να αποκλείουμε την υπόθεση ότι ενδεχομένως οι αρχές του να είναι παλιότερες.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΩ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Αθαν. Ι. Αντωνίου*, Ο αρχαίος δήμος της Κεφαλής και η σημερινή Κερατέα της Αττικής, της Αττικής, «Χρυσή Τομή» (δίμηνο δελτίο του συνδέσμου πνευματικής και κοινοτικής δραστηριότητας Κερατέας), τεύχος 17, Ιούλης 1980, σ. 3 κεξ.
2. *Αντωνίου*, «Χρυσή Τομή», ό.π., σσ. 4-5.
3. Ο *Χρίστος Ενισλειδης* γράφει τα εξής ενδιαφέροντα: «Σταματώ ιδιαίτερος εις το ερευνητικό άρθρον του κ. Αθ. Ι. Αντωνίου, το οποίον κατ' εξοχήν ετράβηξε την προσοχήν μου, επειδή έτσι άρχισα και εγώ κάποτε να ερευνώ τα της Κεραταίας, και επειδή δεν έπαυσα να ενδιαφέρομαι ακόμη δια το θέμα της το ιστορικό-αρχαιολογικό. Το ευρίσκω το άρθρον αυτό ως ενδιαφέρον και σας παρακαλώ να του διαβιβάσετε τα συγχαρητήριά μου και την επιθυμία μου να μην εγκαταλείψη την έρευνά του αυτήν. Όλη η περιοχή της Λαυρεωτικής είναι ανεξερεύνητος δυστυχώς. Μας κρύβει πολλά μυστικά πολύ ενδιαφέροντα. Το έγγραφο αυτό και στο βιβλίο του 1925. Και βλέπω με ευχαριστία μου η επαλήθευσις των προβλέψεών μου». (Επιστολή στη «Χρυσή Τομή» Αθήναι 20.8.1980).
4. Αυτή είναι προφορική μαρτυρία των κατοίκων· βλ. και *E. Vanderpool*, A South Attic miscellany, MISCELLANEA GRECA I (1975), σ. 25 κεξ.
5. Ο *Κυπαρίσσης*, (φίλος του πατέρα του Μάριου Μελισσοουργού, ο οποίος έχει στην ιδιοκτησία του όλη σχεδόν την περιοχή), σύμφωνα με κάποιες πληροφορίες, δεν φαίνεται να δημοσίευσε τίποτε από την περιοχή αυτή την τόσο αξιόλογη αρχαιολογικά, ούτε από τις αρχαιότητες, που έχει στη συλλογή του ο Μάριος Μελισσοουργός, τα οποία διατηρεί στην αυλή του και μέσα στο σπίτι του.
6. Δυστυχώς δεν μπορέσαμε να δούμε τα αρχαιολογικά ευρήματα, που έχει μέσα στο σπίτι του, ο Μ. Μελισσοουργός παρότι σε τηλεφωνική συνδιάλεξη που είχαμε μαζί του, προσφέρθηκε να μας ξεπληρητήσει. Όταν τον επισκεφθήκαμε όμως μας κράτησε έξω από το σπίτι του, στην αυλή, και ευγενικά μας έδωσε να καταλάβουμε ότι δεν έχει καμία διάθεση να μας δείξει τις αρχαιότητες που διατηρεί. Μας διευκρίνισε όμως, χωρίς να το ζητήσουμε, ότι όλα τα ευρήματα έχουν δηλωθεί και έχουν καταγραφεί από την αρχαιολογική υπηρεσία. Τότε όμως γιατί δεν θέλησε να μας τα επιδείξει; Μία επιγραφή μόνο διαπιστώσαμε στην αυλή, μάλλον από τμήμα κιονίσκου με το όνομα που πρόχειρα αποκαθιστούμε:
ΑΦΡΟΔΙ[ΣΙΑΣ] (;) ή ΑΦΡΟΔΙ[ΤΗ] (;)
7. Τα αρχαιολογικά ευρήματα της συλλογής του Μάριου Μελισσοουργού, όπως μου διακαιολογήθηκε, έχουν προέλθει από τυχαία επιφανειακά ευρήματα της περιοχής ή από

- ό,τι απέμεινε από τις σκαφές που έκαναν οι αρχαιολογικοί.
8. Θ.Χ. Σαοικιάκη. *The Hoplite General in Athens*, Athens/Princeton 1951, σσ. 31 και 81. Πρβλ. του ίδιου *Η χορήγηση της Ρωμαϊκής πολιτείας εις Χίους Ε Ε Φ Σ Θ*, II, 1970, σσ. 171-208.
    1. *Τουλουμάκος*, *Der Einfluss Roms auf die Staatsform der griechischen Standstaaten des Festlandes und der Inseln in ersten und zweiten Jahrhundert v. Chr.*, Göttingen 1967.
    - Αθ. Ιω. Αντωνίου, Βραυρώνια Προσωπογραφία. Φιλάδα και Κυδαντίδα δημόται, Αθήνα 1980, σσ. 45. 63 κεξ.
  9. E. Vanderpool, *A South Attic miscellany*, MISCELLANEA GRECA I (1975), σ. 25 κεξ.

Πρβλ. γενικά U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit*. Villa und Domäne, Bern 1954, σ. 63 κεξ.
  10. Πληροφορίες για τη μεγάλη αυτή χρονική περίοδο στην Αθήνα και την Αττική μπορούμε να βρούμε στα εξής βιβλία: F. Gregorovius, *Athen und Athenais. Schicksale einer Stadt und einer Kaiserin im Byzantinischen Mittelalter*, Dresden 1927. (Λαμπρό βιβλίο, με ένα πλήθος πληροφορίες για τους χρόνους αυτούς, αν και είναι παλιά έκδοση.

Του ίδιου, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter. Von der Zeit Iustinians bis zur türkischen Eroberung*, Stuttgart 1889² (τόμος πρώτος και δεύτερος). (Υπάρχει και στα Ελληνικά σε μετάφραση από τον Σπυριδώνα Π. Λάμπρου, με διορθώσεις και προσθήκες εγγράφων αναφερομένων στην μεσαιωνική ιστορία της Αθήνας κατά το πλείστον ανέκδοτα, εν Αθήναις 1906). Ενδεικτικά και με προσωπική εκλογή αναφέρονται αυτά. Υπάρχει όμως πλήθος από σχετικά βιβλία.
  11. Χρήστου Στρατοκόπου, *Η Κεραταία της Αττικής*, εν Αθήναις 1925, σ. 23 κεξ.: «Λεπτομερέστερον δε την Αττικήν εδήωσαν κατά σειράν ο Σύλλας την 1 Μαρτίου το 86 π.Χ., ο Καλιγούλας, ο Νέρων, οι Γότθοι και οι Ερούλοι το 267 μ.Χ., και ο Αλάριχος το 395 μ.Χ. Ομοίως και οι Πέρσαι, οι Σλάβοι και οι Άβαροι από του ΣΤ' μέχρι του Ι' αιώνος. Κατά τον ΙΒ' αιώνα η Αττική υπέστη τα πάνδεινα από των Νορμανών και των Λογγοβάρδων, και μάλιστα υπό των πειρατών των κοινώς κουρσάρων καλουμένων, μεταξύ των οποίων καταλέγονται και Έλληνες, ιδίως δε Μανιάται.»
  12. Αθ. Ιω. Αντωνίου, Βραυρών. Συμβολή στην Ιστορία της Βραυρώνος και του Ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, Αθήνα 1982, σ. 9 (ανέκδοτη, δακτυλογραφημένη μελέτη).
  13. Βλ. πρόχειρα Γ.Δ. Χατζησωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμηττού περιοχών* (1205-1973), Αθήνα 1973, σσ. 27. 29-30 και 43-47, όπου και λοιπή βιβλιογραφία.
  14. Χατζησωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας*, ό.π., σσ. 31. 48-51.
  15. Χατζησωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας*, ό.π., σ. 27 κεξ.
  16. Πρβλ. Στρατοκόπου, *Η Κεραταία της Αττικής*, ό.π., σ. 23 κεξ.
  17. Χατζησωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας*, ό.π., σ. 25.
  18. Αδ. Αδαμαντίου, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία Παύλου Δρανδάκη*, τ. Α' s.v. Αδριάνειο υδραγωγείον, σ. 625 στ.α'. Ελευθερουδάκη (Λεξικόν), τ. Α' s.v. Αδριανός, σ. 235.
  19. Αδαμαντίου, ό.π. Επίσης J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*. Tübingen 1971, s.v. Hadriansaquädukt, σ. 242.
  20. Πρβλ. F. Gregorovius, *Der Kaiser Hadrian. Gemälde der römisch-hellenischen Welt zu seiner Zeit*. Stuttgart 1884², σ. 105 κεξ.
  - 20α. Μια ανασκόπηση των διαφόρων δικτύων ύδρευσης στην Αθήνα και γενικότερα στην Αττική έχει κάνει ο Ε. Ταμπίδης-Πεντάζος. Αυτός μεταξύ άλλων αναφέρει και έναν

- τοπικό αγωγό στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, ο οποίος είναι λαξευμένος στο βράχο και σε μερικά σημεία φθάνει σε βάθος 9 μέτρα. Ίσως ο αγωγός αυτός να έχει σχέση με τον αγωγό στα Γλυκά Νερά Παιανίας. Βλ. περισσότερα: *Μ. Πετρουλάκου - Ε. Πεντάζος*, Αττική Οικιστικά στοιχεία — Πρώτη έκθεση (21), Αθήνα 1973 (Ίδρυμα: Κ. Α. Δοξιάδης), Επίμετρο 4 Δίκτυα ύδρευσης (*Ε. Τομπίδης - Πεντάζος*).
21. Έχει παρατηρηθεί ότι όπου ο Αδριανός είχε κάνει κάποιο έργο και υπάρχει φήμη που έχει διατηρηθεί ως προφορική παράδοση, εκεί η αρχαιολογική σκαπάνη επιβεβαίωσε την μαρτυρία όπως π.χ. στα Μέγαρα. Εκεί ανακαλύφθηκε οικοδόμημα και αποδείχθηκε αληθινή η φήμη με επιγραφή που αναφέρει: «Hadrianus Imperator Romanum». Την πληροφορία αυτή οφείλω στον συνάδελφο κ. Χρ. Ρώμα.
  22. *G.W.J. Eliot*. Coastal demes of Attica. A study of the policy of Kleisthenes, Torodo 1982, σσ. 65-68, χάρτης 6. Στην περιοχή αυτή κατά την επικρατέστερη άποψη βρισκόταν ο δήμος Θοραί.
  23. *Eliot*. Coastal demes of Attica, ό.π., σσ. 72-73.
  24. *E. Vanderpool*. A South Attic miscellany, ό.π., σ. 25 κεξ.
  25. Πρβλ. *Ευαγ. Κακαβογιάννη*, Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής, Πρακτικά Α΄ επιστημονικής συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Καλύβια 1985, σ. 87.
  26. Ο χάρτης βρίσκεται στο δημαρχείο Κερατέας, τον οποίον παραθέτουμε στο τέλος της μελέτης.
  27. Ο Φιλιππάγκος υπήρξε δημότης Κερατέας και δήμαρχός της, που ασφαλώς θα είχε συμβάλει στην εξύψωση και πρόοδο της Κερατέας.
  28. Κοντά στην είσοδο του Αγίου Ιωάννη υπάρχει σπήλαιο με πηγή, η οποία έχει άφθονο νερό.
  29. Στο μέρος αυτό παλιότερα γινόταν η χλωρίωση του νερού, γιατί φαίνεται ότι ήταν βασικό σημείο για τη συγκέντρωση (υδρομάστευση) του νερού Κερατέας, από τις βροχές και από τις πηγές.
  30. Πρβλ. *E. Vanderpool*, A South Attic miscellany, ό.π., σ. 25 κεξ. Για την προβληματική που αναπτύσσεται σχετικά με την τοποθέτηση του δήμου των Φρεαρρίων πρβλ. επίσης *J. Trail*. Rock-Cut Inscriptions in the Attic demes of Lamprai, Hesperia Suppl. XIX (1982), σ. 170 κεξ.
  31. *Αθ. Ιω. Αντωνίου*, Θεοί και ήρωες στον αρχαίο δήμο «Κεφαλή», Πρακτικά Α΄ επιστημονικής συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Καλύβια 1985, σ. 56 κεξ.
  32. *Αθ. Ιω. Αντωνίου*, Ο αρχαίος δήμος Κεφαλής και η σημερινή Κερατέα της Αττικής, «Χρυσή Τομή» φ. 17. Ιούλης 1980, σ. 5.
  33. *Στρατοκόπου*, Κερατεία, ό.π., σ. 29.
  34. *Στρατοκόπου*, Κερατεία, ό.π., σ. 30.

Summary

THE HADRIANIC AQUEDUCT IN KERATEA

Keratea, the ancient demos of Kephale, boasts of two aqueducts which date from ancient times. Both aqueducts went out of use in the final years of antiquity (4th Century AD) and continued to be so. down to the end of the last century, when Attica was in decline.

After the War of Independence, the remaining sparse population used either private or communal wells.

The aqueduct which was excavated near the local Secondary School is later in date in comparison with the other aqueduct which is situated in the area known as «Pera Kafenia», which was earlier in date. Both were re-discovered during the last years of the 19th century and the first decade of the present century.

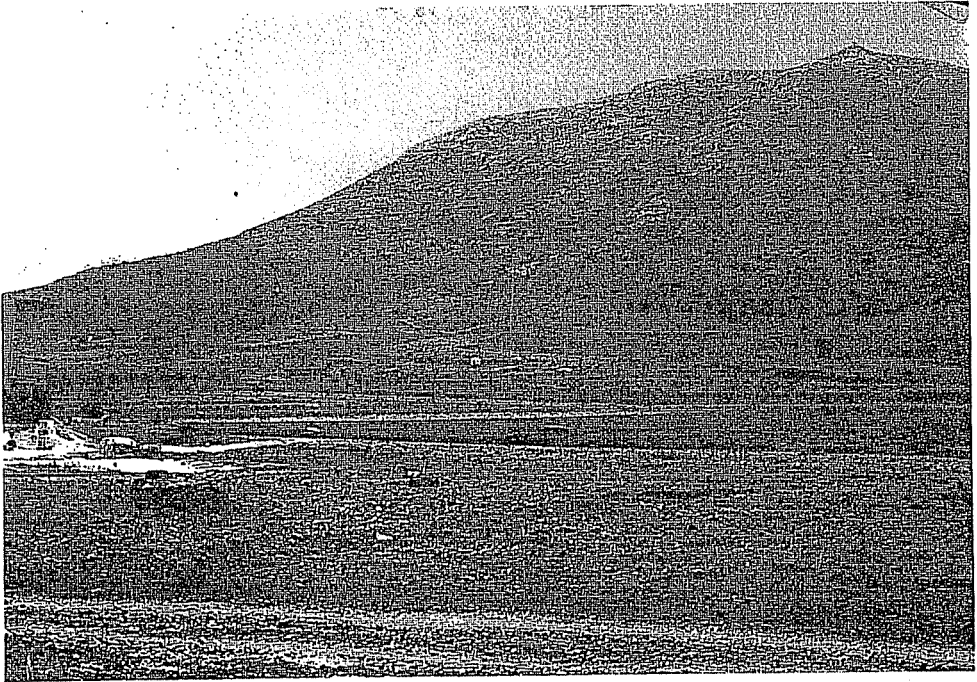
The former was mapped in 1947.

The subject of this paper is to give a plausible description of the latter.

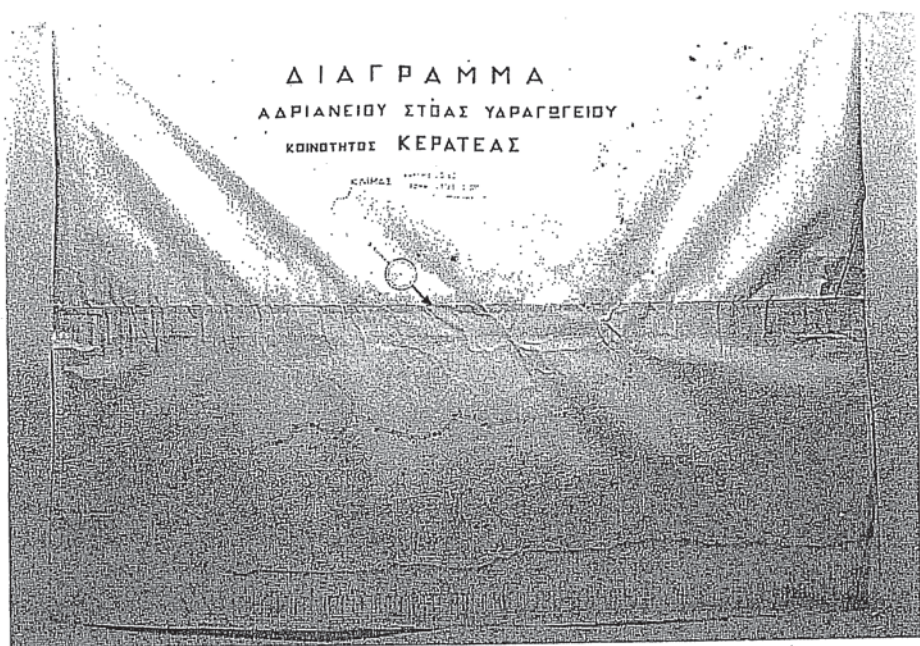
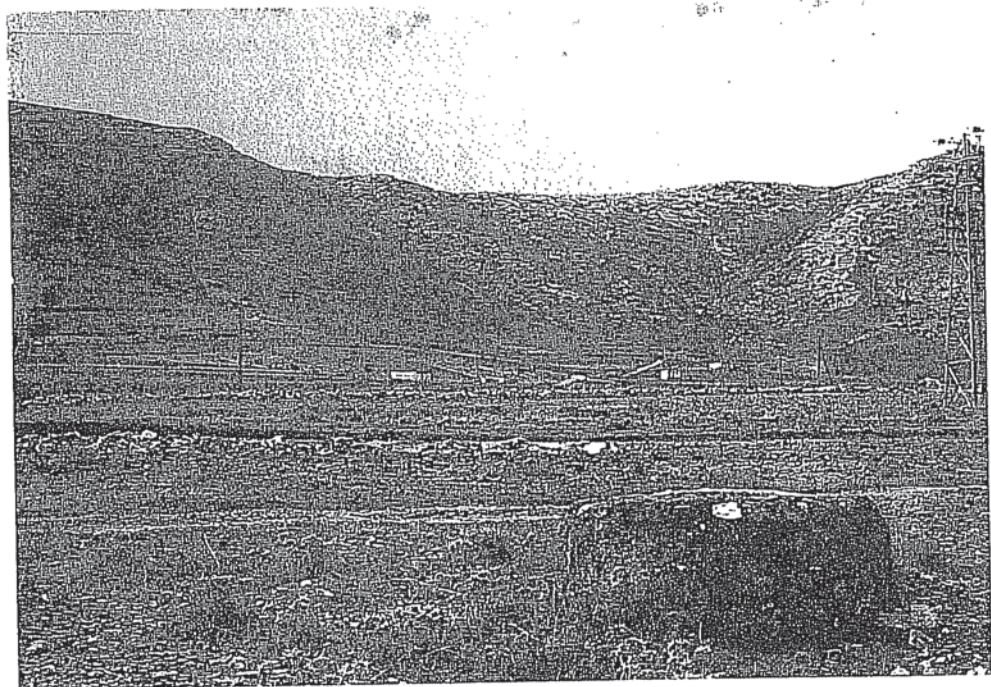
The third aqueduct, that of Mt Olympus which extends to modern Anavyssos although it dates from the Roman times, it is possible that its beginnings go back to Greek antiquity.

ATHANASIOS ANTONIOU

EIKONES

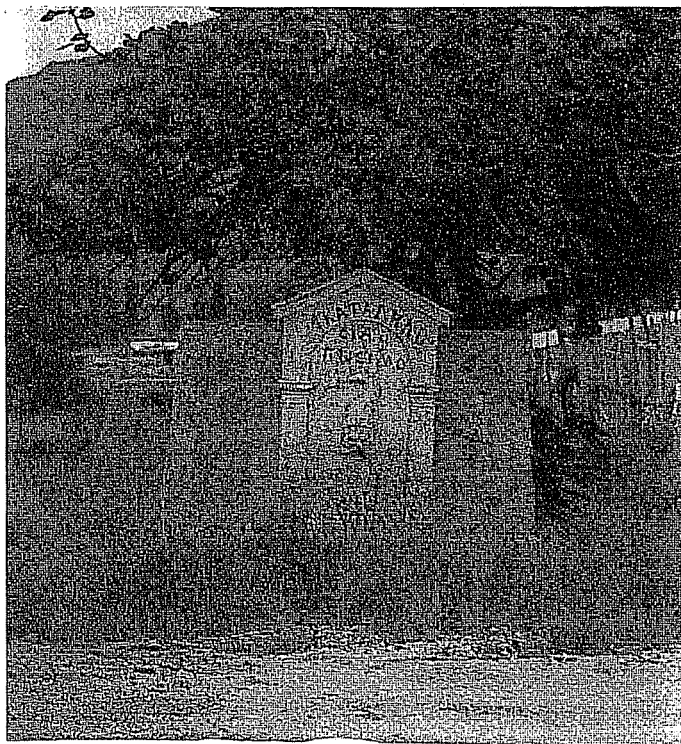
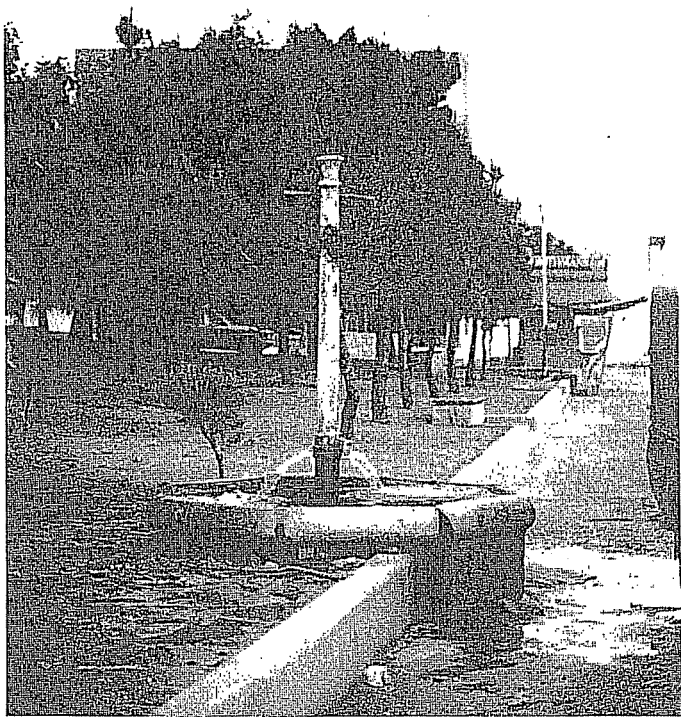

1α. Πρώτοιδες Πανίου όρους (Κερατοβούνι). Διακρίνονται τρία κλειστά χτισμένα φρεάτια (πηγάδια) του λεγόμενου Αδριανείου Υδραγωγείου.

- 1β. Πρόποδες Πανίου όρους (Κερατοβούνι). Φρεάτιο (πηγάδι) του λεγ. Αδριανείου υδραγωγείου.
2. Σχεδιάγραμμα του Αδριανείου Υδραγωγείου.

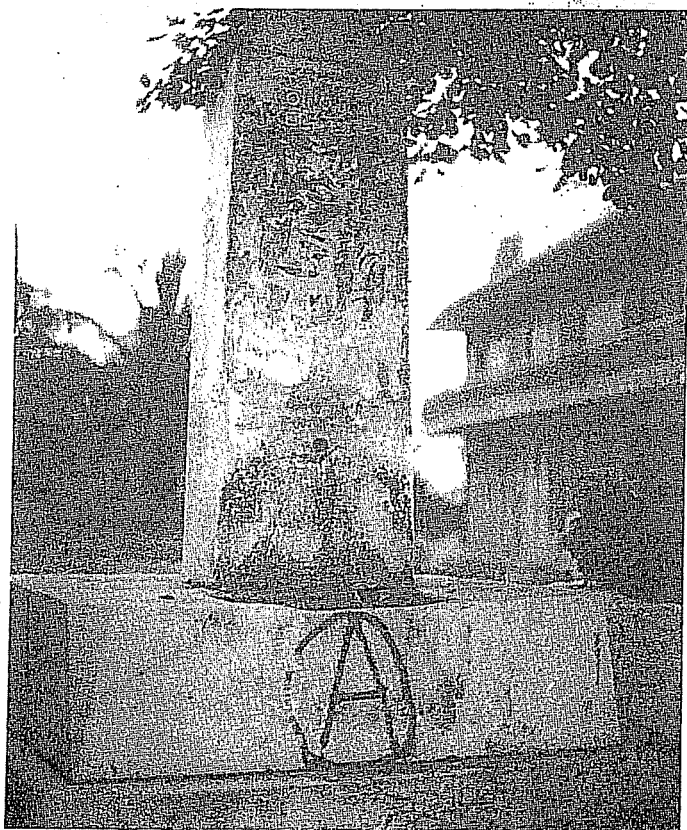
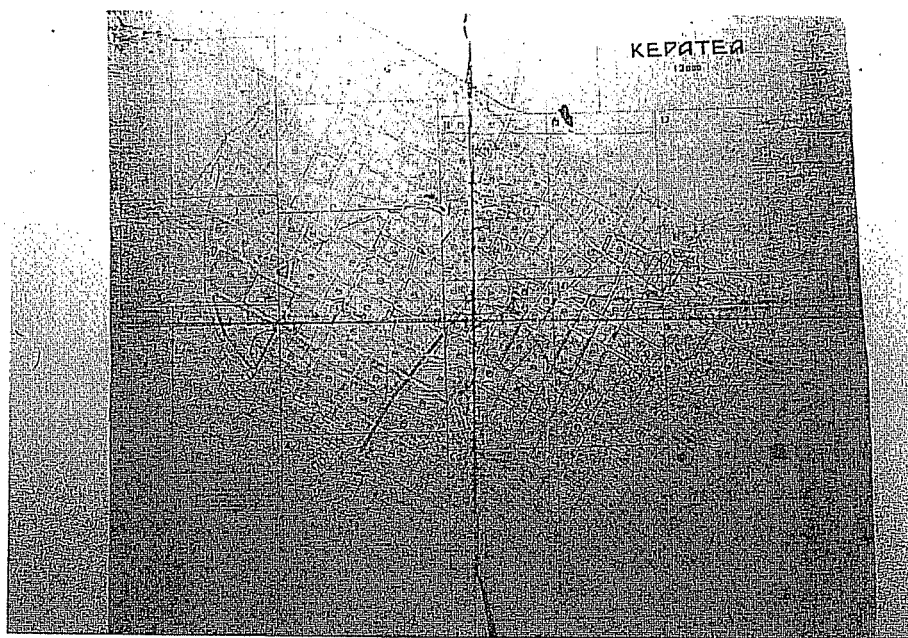

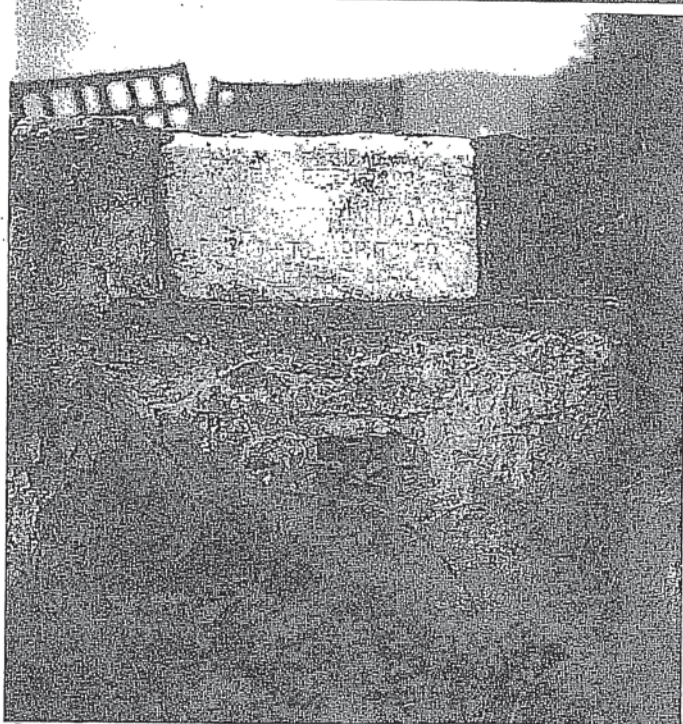
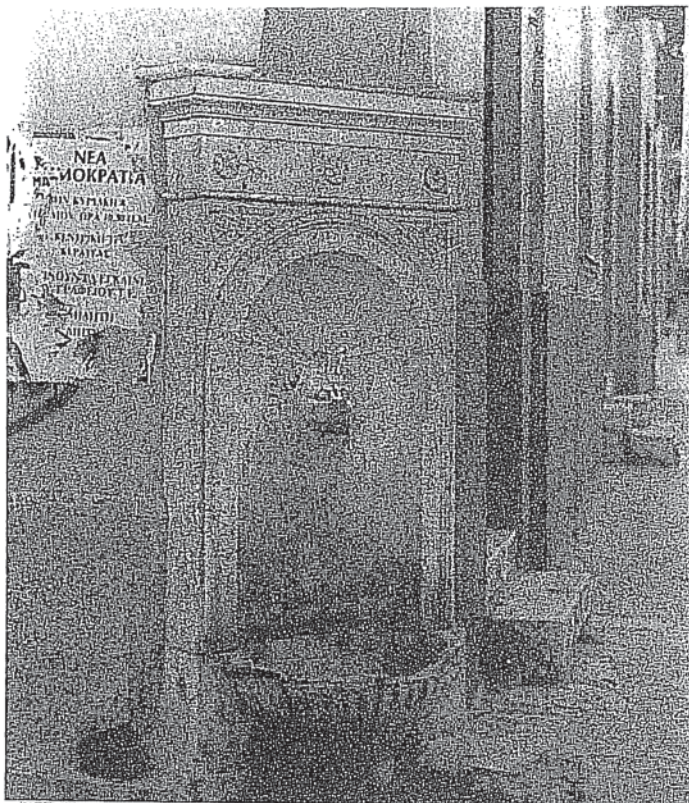
3α. Σημερινό συντριβάνι στην Πλατεία Φιλιππάχου (Κανατά)
3β. Σημερινή βρύση στην Πλατεία Φιλιππάχου (Κανατά)

- 1α. Φρεάτιο κατεστραμμένο, χτισμένο πριν από λίγα χρόνια στα Πέρα Καφενεία, λίγο πιο πάνω από το υδραγωγείο της περιοχής στην κατοικία των αδελφών Παπανικολάου.
- 1β. Φρεάτιο κατεστραμμένο, χτισμένο πριν από λίγα χρόνια στα Πέρα Καφενεία, λίγο πιο πάνω από το υδραγωγείο της περιοχής στην κατοικία των αδελφών Παπανικολάου.

5. Σχεδιάγραμμα της Κερατέας με σημειωμένη την πιθανή διαδρομή του υδραγωγείου.
6. Σημερινή βρύση στην Πλατεία των «Πέρα Καφενείων»

7. Σημερινή βρύση στην γωνία του παλιού Δημαρχείου στη συμβολή των οδών Σουνίου και Φειδίου.
8. Βαλμέσα. Βρύση του Κατσαγούμη όπως είναι σήμερα. Διακρίνεται η επιγραφή.